УДК 340.75

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ АДВОКАТУРИ УКРАЇНИ В 1940–1950 РОКАХ

PECULIARITIES OF THE FUNCTIONING OF THE OFFICE OF UKRAINE IN 1940–1950

Дурнов Є.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії держави та права
Національної академії внутрішніх справ

У статті досліджено особливості функціонування адвокатури України у 1940–1950 роках, що дозволило визначити підстави формування нової моделі організації органів адвокатури та зміни в процедурі обрання членів президії обласної колегії. Досліджено можливості адвокатури для здійснення самоврядування, що, як і раніше, носили вельми обмежений характер. Крім адвокатів, у загальних зборах досить часто брали участь численні представники КПРС, органів юстиції, співробітники судів і прокуратури.

Ключові слова: трудовий розпорядок, юридичні консультації, процесуальна діяльність, адвокатура.

В статье исследованы особенности функционирования адвокатуры Украины в 1940–1950 годах, что позволило определить основания формирования новой модели организации органов адвокатуры и изменения в процедуре избрания членов президиума областной коллегии. Исследованы возможности адвокатуры для осуществления самоуправления, котрые по-прежнему носили весьма ограниченный характер. Кроме адвокатов, в общем собрании зачастую принимали участие многочисленные представители КПСС, органов юстиции, сотрудники судов и прокуратуры.

Ключевые слова: трудовой распорядок, юридические консультации, процессуальная деятельность, адвокатура.

In the article the features of the functioning of the Bar Association of Ukraine in the 1940-50 years were studied, which allowed to determine the reasons for the formation of a new model of the organization of advocacy bodies and changes in the procedure for the election of members of the Presidium of the regional collegium. The possibilities of the advocacy for self-government, which were still very limited in scope, were explored. In addition to lawyers, numerous representatives of the CPSU, the judiciary, court officials and the prosecutor's office participated in the general meeting quite often.

Key words: labor law, legal advice, legal process, advocacy.

Післявоєнний період в Україні став важливим етапом відбудови зруйнованого війною народного господарства, поновлення радянських органів влади та управління. Переведення держави на мирні рейки призвело до змін, яких аж ніяк не можна було уникнути. Насамперед було ліквідовано надзвичайні органи влади та управління, створені під час війни. Вже 4 вересня 1945 року було скасовано Державний комітет оборони та його органи на місцях, а навесні 1946 року знято воєнний стан. Органи військового командування, які за умов воєнного стану виконували функції органів державної влади, передали їх за належністю місцевим радам.

Завдання, які ставились перед законодавцями в цей час, вимагали значних змін і в законодавстві, яке в період війни набуло репресивно-карального характеру, що безпосередньо впливало на організацію та діяльність правоохоронних органів. Безпосередня діяльність адвокатури регулювалася Кримінально-процесуальним кодексом УРСР 1927 року з відповідними змінами та доповненнями, прийнятими в досліджуваний період.

Адвокати 40-х – 50-х рр. XX ст. знаходилися під жорстким ідеологічним пресом комуністичної системи, були зобов'язані не тільки поділяти, але також і постійно вивчати та пропагувати офіційну ідеологію.

Все це не могло не відбитися найбезпосереднішим чином і на стані багатьох державних інститутів, громадських організацій, у тому числі і на радянській адвокатурі. У перші повоєнні роки колегії адвокатів продовжували активно брати участь в заходах і процесах, так чи інакше пов'язаних із Великою Вітчизняною війною. Адвокати вели прийом демобілізованих солдатів й офіцерів, надавали їм допомогу у вирішенні різних правових проблем, а також допомагали сім'ям загиблих адвокатів, у тому числі збираючи для них кошти.

Але при цьому основні напрямки роботи адвокатури поступово змінювалися. Головними стали кадрові питання, а саме забезпечення кадрами тих районів країни, де дефіцит адвокатів відчувався особливо гостро. Невипадково знову загострилася проблема професійної та ідейно-політичної підготовки і перепідготовки працівників адвокатури. Крім того, адвокатів стали все активніше залучати до громадської діяльності, перш за все в різного роду ідеологічні та виборчі кампанії. Показово, що ці процеси активно проходили не тільки в столичних регіонах, але і в провінції. Ефективність роботи органів адвокатури стала знижуватися. Виникла необхідність прийняття нового закону, що регулював би діяльність адвокатури. У період 40-50-х рр. XX ст. основою нормативної бази, яка визначала роботу органів адвокатури, залишалося «Положення про адвокатуру» від 1939 р. Уже до кінця війни деякі його пункти втратили свою актуальність.

У 1948 р. в Міністерстві юстиції СРСР був розроблений новий проект положення. Показово, що він довго обговорювався, але так і не був прийнятий до смерті Й.В. Сталіна. Серед представників вищої державної і партійної еліти не було єдиної думки з багатьох стратегічно важливих питань подальшого розвитку радянської адвокатури. За відсутності нового положення Міністерство юстиції намагалося здійснити необхідні перетворення в діяльності адвокатури за рахунок прийняття різного роду інструкцій і методичних вказівок.

Адвокатура в другій половині 40-х. – на початку 50-х рр. XX ст. була найбажанішою юридичною професією, бо розглядалася багатьма як професія, пов'язана з істотними фінансовими ризиками, а більшість студентів-юристів хотіла працювати з фіксованою зарплатою після закінчення інституту [1, с. 24].

З іншого боку, в Радянському Союзі з'явилися такі структури, які могли забезпечити адвокатам достатньо високий рівень життя і соціальний статус. Так, у 1947 р. було створено спеціальне спеціалізоване міжтериторіальне адвокатське об'єднання, яке здійснювало юридичну допомогу в закритих територіальних утвореннях, відокремлених військових містечках, групах і угрупованнях радянських військ за кордоном, у тому числі в групі радянських військ у Німеччині, на секретних військових об'єктах, під час розгляду справ у спеціальних та інших закритих судах, у віддалених місцевостях, де були відсутні суди загальної юрисдикції, правосуддя здійснювалося військовими трибуналами, а також у більшості військових

частин і з'єднань, розташованих на території Радянського Союзу [2, с. 46].

Процеси, що протікали в адвокатурі України, досить наочно відображають стан справ в адвокатському співтоваристві всієї країни в післявоєнний період.

За даними Міністерства юстиції СРСР, на 1 січня 1948 р. в адвокатурі СРСР було 156 президій, 3 777 юридичних консультацій, 13 655 адвокатів і стажистів [3, с. 88].

Кінець 40-х рр. XX ст. є часом початку формування нової моделі організації колегії. Зокрема, відбулися зміни в процедурі обрання президії обласної колегії адвокатів. Вибори президії проводилися загальними зборами колегії, але готувалися вони у відділі адміністративних органів обласного комітету партії. На зборах обов'язково був присутній завідувач або інструктор цього відділу. Спочатку збори проходили у звичайному режимі, але перед тим, як за порядком денним перейти до питань про вибори голови та заступника голови президії, робилася перерва. Під час перерви збиралася так звана партійна група, до якої входили адвокати – члени партії і комсомолу. Засідання партійної групи було закритим, велося представником обласного комітету, який пропонував кандидатуру голови президії. Обговорення кандидатури завершувалося відкритим голосуванням. Коли склад нової президії був узгодженим, конкретним адвокатам доручалося запропонувати ці кандидатури на загальних зборах адвокатів, які продовжувалися. Учасники партійної групи були зобов'язані голосувати на зборах за її рішення.

Робота президій у другій половині 40-х. – на початку 50-х рр. XX ст. будувалася на основі заздалегідь прийнятих квартальних планів. Засідання проводилися раз на тиждень, на кожному засіданні в середньому розглядали 4-5 питань. В окремих випадках у протоколах засідань можна виявити 8-12 питань.

У 1946 р. під час проведення ревізій роботи колегій адвокатів зазначалося, що мали місце факти невиконання планів. Вивчення протоколів засідань показало, що до цих пір президія не звільнилася від формально-бюрократичного підходу до вирішення питань. Під час обговорення результатів перевірок роботи юридичних консультацій і деяких інших питань президія своїми постановами затверджувала акти перевірок, не виносячи конкретних термінів для усунення наявних недоліків.

В описуваний період зросла кількість проведених виробничих нарад, складалися численні плани роботи, яким органи юстиції приділяли особливе значення і вимагали від президії їх дотримання.

У 1958 р. відбулися зміни в правилах внутрішнього трудового розпорядку юридичних консультацій. Особлива увага приділялася діловодству в юридичних консультаціях і президії колегії. Структури прагнули до створення налагодженої системи виконання різних інструкцій, вказівок вищих органів, наказів. Правилами внутрішнього трудового розпорядку в юридичних консультаціях передбачалося, що адвокати були зобов'язані весь робочий час, вільний від судових засідань, бути присутніми в консультації. Контроль здійснювався за допомогою журналів приходу і відходу захисників.

На виконання наказів Міністерства юстиції СРСР від 12 січня 1948 р. № 4 «Про заходи щодо зміцнення кадрів адвокатів» і № 3 від 20 січня 1948 р. «Про дисциплінарну практику колегій адвокатів» була проведена загальна атестація адвокатських колегій. У відділі адвокатури Міністерства юстиції число дисциплінарних справ постійно зростало. У 1944 р. в середньому розглядалося 10 справ на місяць, в 1945 р. – 11, в 1946 р. – 19, в 1947 р. – 40. Із них порушення корисливого характеру становили 35%, аморальні вчинки – 18%, робота на окупованій території – 12%, погана якість роботи – 10% і т. д. [3, с. 93]. У січні 1950 р. пройшла нарада начальників відділів адвокатури та ревізорів з адвокатури. На зборах констатували, що діяльність Міністерства юстиції та управління обмежувалася ревізіями, причому керівництвом міністерств в адвокатуру були спрямовані некомпетентні люди [3, с. 95].

18 лютого 1950 р. Міністерство юстиції СРСР затвердило наказ № 10 «Про поліпшення керівництва органів юстиції роботою адвокатури». Після його видання намітилося поліпшення керівництва діяльністю колегій адвокатів із боку місцевих органів юстиції. Начальники обласних і республіканських управлінь юстиції стали проявляти більшу увагу до роботи колегій, вжили заходів для зміцнення кадрів адвокатури, посилився контроль за якістю юридичної допомоги, станом трудової дисципліни.

Усі ці процеси, що протікали в так званих «верхах», закономірним чином відбивалися на діяльності республіканських і обласних колегій. У другій половині 40-х рр. XX ст. управління Міністерства юстиції систематично направляло президії колегій вказівки, в яких просило надати детальний матеріал про укомплектування адвокатами «порожніх» районів, проведення щоквартальних нарад, обстеження всіх наявних юридичних консультацій.

Подвійне управління (президія – управління Міністерства юстиції), яке було особливістю механізму взаємодії органів державної влади з адвокатськими організаціями, призводило до збоїв, оскільки нерідко керівник відділу адвокатури Міністерства юстиції і голова президії колегії одночасно віддавали накази завідувачам консультацій про вчинення тих чи інших дій. Небезпечність такого дуалізму добре показала конфліктна ситуація, яка виникла в 1958 р. під час розгляду питання про відрахування президії колегії на її утримання 30% від гонорарів адвокатів.

Таким чином, можливості адвокатури для здійснення самоврядування і раніше носили вельми обмежений характер. Крім адвокатів, у загальних зборах досить часто брали участь численні представники КПРС, органів юстиції, співробітники судів і прокуратури.

У червні 1952 р. Міністерством юстиції СРСР затверджене Положення про юридичні консультації колегії адвокатів, яке докладно регламентувало організацію й порядок роботи цих установ. Однак у квітні 1956 р. воно було відмінене у зв'язку з введенням нових Типових правил внутрішнього трудового розпорядку для адвокатів [4], до яких увійшли й відповідні норми Положення про юридичні консультації (порядок прийому громадян у юрконсультаціях, обов'язки адвокатів, їх робочий час, основні обов'язки завідувачів тощо).

У жовтні 1952 р. адвокатура України відзначила своє 30-річчя. За цей рік у 924 юридичних консультаціях 2364 адвокати надали юридичну допомогу 624958 громадянам і здійснили правове обслуговування 127292 підприємств, установ і організацій, склали 330042 правових документів, дали 192230 порад, провели 129 653 кримінальних та 77577 цивільних справ [5]. Ситуація в країні потребувала приведення системи законодавства у відповідність до нових політичних реалій. Положення про адвокатуру СРСР 1939 р. до 60-их рр. XX ст. застаріло.

У квітні 1959 р. Міністерство юстиції СРСР визнало за необхідне переглянути чинне Положення про адвокатуру СРСР у цілому, тобто потрібно було затвердити новий нормативний акт. Відділ адвокатури Міністерства юстиції СРСР розробив проект положення, однак законодавець передав ведення питань адвокатури союзним республікам. Протягом 1960–1965 рр. у всіх республіках СРСР законами місцевих верховних рад приймалися нові положення про адвокатуру, між якими не було принципових відмінностей [6, с. 110].

Також важливо підкреслити, що деяка лібералізація законодавства проявилася у скасуванні ряду актів, які дискримінували права адвоката як учасника кримінального процесу. Так, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1956 року були скасовані постанова президії Центрального виконавчого комітету СРСР від 1 грудня

1934 р. про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів та постанова Центрального виконавчого комітету СРСР від 14 вересня 1937 р., що закріплювала правила розгляду справ про контрреволюційне шкідництво і диверсії [7, с. 609].

Ухвалення в 1958 р. Основ кримінально-процесуального законодавства СРСР і окремих кримінально-процесуальних кодексів союзних республік дозволило адвокатові брати участь на більш ранніх стадіях кримінального розгляду справ [8]. Уперше адвокат допускався до участі в справі на стадії попереднього слідства – з моменту пред'явлення громадянину звинувачення.

Кримінально-процесуальний кодекс УРСР, прийнятий 28 грудня 1960 р., істотно розширив права інституту адвокатури: були викладені правила, що визначали осіб, які, крім адвокатів, могли виконувати функції захисника, а також позначалася можливість ігнорувати відмову обвинуваченого від адвоката, якщо участь останнього в справі була обов'язковою. Подальшу конкретизацію отримали і права адвоката, реалізація яких зумовила певну сукупність процесуальних відносин зі слідчим.

Положення про адвокатуру УРСР від 25 вересня 1962 р. поставило перед цією громадською структурою нові завдання, ще більш розширило права адвокатів, внесло ряд принципових змін у їх процесуальну діяльність, кадрову структуру, закріпило роль адвоката в суді [9].

Таким чином, у період «хрущовської відлиги» становище адвокатури багато в чому визначалося новими процесами, що відбувалися за умов певної лібералізації суспільного життя. Проте партійне керівництво, як і раніше, прагнуло зберегти свій вплив на захисників, контролюючи прийом до адвокатури. Влада постійно підкреслювала публічно-правовий характер діяльності адвокатури.

Станом на 1 січня 1948 р. число колегій в Радянському Союзі досягало 150 (до війни – 127), юридичних консультацій – 4 613 (відповідно 1 461) [10, с. 295]. Зростання числа консультацій було пов'язане із закінченням війни, з поверненням людей до мирного життя і до поточних матеріальних проблем.

У післявоєнний період державою підтримувалася тенденція до підвищення професіоналізації юридичних кадрів, у тому числі в інституті адвокатури.

Згідно з «Положенням про юридичні консультації», яке було прийнято 2 червня 1952 р., в СРСР на посаду завідувача юридичною консультацією могла бути призначена виключно особа, яка має вищу юридичну освіту та професійно замається адвокатською діяльністю не менше трьох років, але як виключення допускалось призначення на дану посаду особи із середньою освітою та стажем роботи один рік.

Із 1950 р. органами влади були зроблені спроби активізації роботи управлінь. Управління у справах адвокатури Міністерства юстиції СРСР розробило методичні вказівки зі здійснення ревізії юридичних консультацій. Ревізія була стандартною, її могли проводити ревізори й управління, президії колегій. Перевірялася організація роботи консультацій, особовий склад, обсяг роботи, контроль за якістю, навчання стажистів, підвищення кваліфікації, гонорарна практика, фінансова діяльність, участь у масовій роботі [3, с. 96].

У досліджуваний період сформувалася нова модель організації органів адвокатури, відбулися зміни в процедурі обрання членів президії обласної колегії. Вибори президії продовжували проводитися загальними зборами, однак кандидатури голів і заступників голів готувалися заздалегідь у відділі адміністративних органів обласного комітету партії. На зборах був присутній завідувач цим відділом. Була сформована партійна група, яка «просувала» кандидатури обласного комітету партії. Найчастіше це призводило до відкритого тиску партійного керівництва на членів колегії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Барщевский М.Ю. Организация и деятельность адвокатуры в России: научно-практическое пособие. М., 1997. С. 24.
2. Смирнов В.Н., Смыкалин А.С. Адвокатура и адвокатская деятельность. Екатеринбург, 2011. С. 46–47.
3. Кодинцев А.Я. Советская адвокатура в послевоенный период. Адвокат. 2008. № 6. С. 88.
4. ЦДАНТД України. Ф. Р-8. Оп. 7. Спр. 1. Арк. 157–160.
5. ЦДАНТД України. Ф. Р-8. Оп. 7. Спр. 21. Арк. 3–5.
6. Святоцкий А.Д. Учреждение и развитие советской адвокатуры (Историко-правовой аспект): дис. ... канд. юрид. наук. Львов, 1986. С. 110–111.
7. Указ Президиума Верховного Совета СССР «Об отмене постановления Президиума ЦИК СССР от 1 декабря 1934 г. «О порядке ведения дел о подготовке или совершении террористических актов». Собрание отечественных нормативно-правовых источников XI – XXI веков по истории адвокатуры: учебно-методическое и научное издание / сост.: А.А. Клишин, А.В. Сысоев, В.Д. Сысоев, А.А. Шугаев. М., 2005.
8. Основы Уголовно-процессуального законодательства СССР. Собрание законов СССР. 1958. № 21. Ст. 345.
9. «Положение об адвокатуре» от 25 июля 1962 г.
10. Карев Д.С. Судоустройство. М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. 460 с.